

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.019>

UDK: 811.512.133:39

<https://orcid.org/0000-0002-4060-1682>

SONLARNING TIL VA MADANIYATDAGI AHAMIYATI

*Usmonov Sunnatillo Bo‘riboyevich,
Samarqand davlat universiteti katta o‘qituvchisi
usmonovsunnat@gamil.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada sonlarning til tizimidagi o‘rni va ularning madaniy-ma’naviy mazmuni lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Sonlar nafaqat miqdorni ifodalovchi grammatik birlik, balki xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi semantik hamda ramziy birlik sifatida ham namoyon bo‘lishi asoslab beriladi. Tadqiqot jarayonida turli madaniyatlarda ayrim sonlarning ramziy ma’nolari, ularning frazeologik birliklar, maqol va matallarda qo‘llanish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Natijada sonlarning til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalovchi muhim lingvokulturologik fenomen ekanligi xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: son, lingvokulturologiya, semantika, ramziy ma’no, frazeologik birlik, madaniy qadriyat, dunyoqarash, milliy mentalitet.

ЗНАЧЕНИЕ ЧИСЕЛ В ЯЗЫКЕ И КУЛЬТУРЕ

Аннотация: В статье анализируется роль чисел в языковой системе и их культурно-духовное значение с позиций лингвокультурологического подхода. Обосновывается, что числа выступают не только как грамматические единицы, выражающие количественные отношения, но и как семантические и символические элементы, отражающие исторический опыт, мировоззрение и ценности народа. В ходе исследования рассматриваются символические значения отдельных чисел в различных культурах, а также особенности их функционирования во фразеологических единицах, пословицах и поговорках. Делается вывод о том, что числа являются важным лингвокультурным феноменом, отражающим взаимосвязь языка и культуры.

Ключевые слова: число, лингвокультурология, семантика, символическое значение, фразеологизм, культурные ценности, мировоззрение, национальный менталитет.

THE SIGNIFICANCE OF NUMBERS IN LANGUAGE AND CULTURE

Abstract: This article examines the role of numbers in the language system and their cultural and spiritual significance from a linguocultural perspective. It is argued that numbers function not only as grammatical units expressing quantitative relations but also as semantic and symbolic elements reflecting the historical experience, worldview, and values of a people. The study analyzes the symbolic meanings of specific numbers across different cultures, as well as their use in phraseological units, proverbs, and idiomatic expressions. The findings demonstrate that numbers represent an important linguocultural phenomenon that reveals the intrinsic connection between language and culture.

Keywords: number, linguoculturology, semantics, symbolic meaning, phraseological unit, cultural values, worldview, national mentality.

KIRISH.

Son tilda aks etgan eng qadimiy tushunchalardan biridir. Asosan natural sonlar qatori bilan bog‘liq bo‘lgan bu tushuncha jamoa ongining va nutqiy-fikriy faoliyatning eng qadimiy qatlamini aks ettiradi. Qadimgi afsona va an‘analarda sonlarga muqaddas ma‘no berilgan. Ular ramziy tarzda tartibni fojeaga qarama-qarshi qo‘ygan holda ifodalagan [7] va sonlar orqali inson Olamni va o‘zini idrok etgan [3, C. 388]. Shunday qilib, son eng qadimiy kognitiv kategoriya sifatida mavjud bo‘lgan har bir narsaning o‘lchovi vazifasini o‘tagan. Rus faylasufi A. F. Losevning yozishicha, “sonsiz farq va bo‘linish yo‘q, demak, aql ham yo‘q” [2].

Etnolingvistik nuqtayi nazardan, sonli makonning murakkabligi, ko‘p ma‘noliligi va turli-tumanligi o‘ziga xos leksik, frazeologik va paremiologik materialda o‘z tasdig‘ini topib, milliy dunyoqarash xususiyatlarini ochib beradi. Xalq og‘zaki ijodi, xususan, maqollar milliy tafakkur, ma‘naviy meros va ijtimoiy qadriyatlarimizning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Ular orqali xalqning hayotga, tarbiyaga, mehnatga, oila va jamiyatga bo‘lgan munosabati ifodalanadi. Maqollar nafaqat og‘zaki nutq madaniyatining yorqin namunasi, balki yosh avlodni tarbiyalashda, ularga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarni singdirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi [8].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Ingliz lisoniy dunyoqarashida uchta son – birlik, juftlik va to‘qqizlikning ramziyligi alohida e‘tiborga loyiqdir. “Bir” soni eng murakkab va ko‘p qirrali deb qaraladi. Natural qatordagi birinchi son mikroson sifatidagi insonga (bu “birlik”ning borliqning kategoriyaviy o‘lchovi sifatidagi eng qadimiy tasavvurlarga mos keladi) o‘xshatiladi va alohida so‘z semantikasini amalga oshiradi: ingl. number one. Inglizcha the one and only iborasi (so‘zma-so‘z “bir va yagona”) mavjudlikning o‘ziga xos yagonaligida berilgan ichki qadrini ta’kidlaydi – “yagona, takrorlanmas, noyob”. “Birlik” semantikasi yaxlitlik va mukammallik g‘oyasini ta’kidlashi mumkin; ingl. to become one (so‘zma-so‘z “bir bo‘lib qolmoq”) “uylanmoq” degan ma‘noni anglatadi.

“Bir” soni (va unga bog‘liq bo‘lgan tartibdagi birinchilik tushunchasi) boshlanish, chegaraviy nuqta va ustunlikni ifodalash uchun ingliz tilida qo‘llaniladi. Taqqoslang: Number one (so‘zma-so‘z “bir raqam”) – “birinchi darajali, birinchi toifali, asosiy, eng muhim”; ingl. first class (so‘zma-so‘z “birinchi sinf”) – “eng yaxshi”.

Bir raqami alohidalikni, mavjudlikning, dunyoning boshlanish va tugash nuqtalarini ifodalovchi o‘rni, ingliz tilida bu raqam bilan bog‘liq ma’nolarning ikki tomonlama tabiatida aks ettirilgan. Ba’zi hollarda bir butun va hattoki o‘z-o‘ziga yetarli miqdorni ifodalaydi. “One barking dog sets all the street a-barking” (“Bitta it hursa, ko‘chadagi barcha itlarni hurishga majbur qiladi”). “One scabbed sheep will mar a whole flock” (“Bitta yara bosgan qo‘y butun qo‘ylar jamoasini buzib qo‘yadi”) (yoki “Bitta chichqoq buzoq butun podani bulg‘aydi”).

Olamning mohiyatini, uning boshlang‘ich va oxirgi nuqtalarini ifodalovchi birlik sonining ustunligi ingliz tilida ushbu son bilan bog‘liq ma’nolar dualizmi orqali namoyon bo‘ladi. Ba’zi hollarda u to‘liq yetarlilik va hatto miqdorning o‘z-o‘zidan yetarliligini bildiradi (belgilangan predmet hamma narsani “to‘ldiradi”); boshqalarida esa, aksincha, yetishmovchilik, cheklanganlik, yolg‘izlikni bildiradi. Masalan: one-horse town (so‘zma-so‘z “bir otli shahar”).

Obyektning o‘ziga xosligini ta’kidlash uchun ham “bir” raqamidan foydalaniladi. One swallow does not make a summer (Qaldirg‘och kelgani bahor kelganini bildirmaydi), One grain is not a harvest (Bir don – hosil emas), One drop in the ocean is not noticeable (Okeanda bir tomchi sezilmaydi), One person does not make a team (Bir kishidan jamoa tuzilmaydi), One horse cannot drive the herd (Dalada bitta ot haydamaydi).

Ingliz lisoniy dunyoqarashida “ikki” soni dualizm, ikki bosqichlilik, butunni qismlarga bo‘linishni belgilaydi. Ushbu g‘oya to be in two minds (so‘zma-so‘z “ikki aqlda bo‘lmoq”) – «ikkilanmoq, qaror qila olmaslik» kabi frazeologik birliklarda o‘z aksini topadi.

“Ikki” raqami ham noaniq semantik talqinga ega. Bir tomondan, u ijodiy tamoyil va tahlilni ifodalaydi: Put two and two together and make four – “faktlarni solishtirish, masalaning mohiyatini tushunish, taxmin qilish”, On second thoughts – “ikkinchi o‘ylab ko‘rish, qayta o‘ylash”.

Boshqa tomondan, “ikki” qarama-qarshilik va antagonizmni bildiradi: If two men ride a horse, one must ride behind (Agar ikki kishi otga minsa, biri orqasiga minishi kerak).

Ingliz an’anasida “to‘qqiz” soni ko‘pincha to‘liqlik, tugallik, ko‘plikni ramziy ifodalaydi. Masalan: to dress up to the nines (so‘zma-so‘z “to‘qqizgacha kiyingan”) – “o‘ta hashamatli, o‘ta chiroyli kiyingan”.

Ingliz va o‘zbek lisoniy ongida sonning ramziyligini o‘rganish turli madaniyatlarda sonli tushunchalarni kontseptualizatsiyalashning ham universal, ham o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ingliz tilidagi lingvistik dunyoqarashda bir, ikki va to‘qqiz raqamlarining alohida ahamiyati e’tiborga molikdir.

M. M. Makovskiyning fikriga ko‘ra, ““qirq” so‘zi boshlang‘ich inkorni bildirishi bilan taqiqlangan shakllanish sifatida qaralishi mumkin. Bu holda hind-yevropa tillarida – qo‘shiq aytish, maqtash, sharaflash ma’nolarini bildiradi” [3, C. 396]. Tadqiqotchi qo‘shimcha

ravishda shunday ta’kidlaydi: “Biroq, ‘qirq’ koinotdagi barcha hayotning asosini tashkil etuvchi son, ya’ni tubsizlikni ifodalaydi” [3, C. 396]. Shundan kelib chiqib, ko‘p hollarda qirq yoshga to‘lish kunini nishonlashmaydi.

Umuman olganda, qadimiy madaniyatlarda son va sanash koinotni yo‘naltirish va falakshunoslikning muqaddas vositasi bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy madaniyatda sonning semiotik funksiyalari va mifopoetik davrdagi roli qayta o‘rganilmoqda. Bu istak, ayniqsa, badiiy ongda seziladi. Masalan, F. M. Dostoyevskiy asarlarida 4 va 7 raqamlarining ahamiyati, V. Xlebnikov va boshqa shoirlarning numerologik tajribalari.

Shunisi e’tiborga loyiqki, son ko‘pincha nomga qarshi og‘irlik vazifasini bajaradi. Ism g‘oyasi va son g‘oyasi o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlik P. A. Florenskiy va A. F. Losev tomonidan ishlab chiqilgan. Losevning fikricha, “logotiplarning sonli momenti” nomning umumiy dialektikasi bilan bog‘liq bo‘lib, dunyoni anglashning mustaqil momenti sifatida emas, balki bu tushunishning vositasi va shakli sifatida qaraladi [2, C. 710]. Florenskiy uchun son va nom obyektivlik va subyektivlikning invariantlari hisoblanadi: “Ism – shaxsiy tamoyilning so‘zlar bilan yakuniy ifodalanishi, son esa shaxsiy bo‘lmagan so‘z kabidir” [4, C. 390]. Aynan shu shaxsiy bo‘lmagan, darajalash prinsipi raqamli belgilanishda uning mohiyatini tashkil etadi. Raqam barcha obyektlarni istisnosiz darajalash va tenglashtirish (aniqlash) vositasi sifatida ishlatiladi. Shu tarzda dunyo raqamlar yordamida to‘liq konturlarga ega bo‘ladi. Raqam turli mavjudotlarni ularni alohida, ajralmas mavjudotlar sifatida umumiy anglashga kamaytiruvchi vosita sifatida ham ishlatiladi. Istisnosiz barcha odamlar uchun sanashning mantiqiy asosi to‘plamlar tarkibiy elementlarini juftlik bilan taqqoslash orqali yakkama-yakka moslikni o‘rnatishdan iborat bo‘lgan. Shu sababli, son tushunchasi taqqoslash operatsiyasiga asoslanadi va uning tabiati bilish mohiyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Raqam barcha obyektlarni istisnosiz tenglashtirish va aniqlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Raqamlar yordamida dunyo chizgisi (xaritasi) oxiriga yetkaziladi. Raqam – bu turli xil mavjudotlarning har birini alohida, ajralmas mavjudotlar sifatida umumiy anglashga xizmat qiluvchi vosita. Rus tilidagi “son” nomining “instrumental” tabiati Yu. S. Stepanov tomonidan aniq ko‘rsatilgan: “Raqam so‘zi vositani belgilash vazifasini bajaradi, uning yordamida “sanash”, “tartibga solish” amalga oshiriladi” [6. C. 488]. Istisnosiz barcha odamlar uchun sanashning mantiqiy asosi juftliklar yordamida to‘plamlar qatori o‘rtasida yakkama-yakka yozishmalarni o‘rnatishdan iborat bo‘lganligi sababli, son tushunchasi taqqoslash operatsiyasiga asoslangan. Shunday qilib, sonning tabiati bilish mohiyati bilan bog‘liq.

Qadimgi dialektikaning boshlang‘ich nuqtasi “bitta”, mohiyatiga ko‘ra cheksiz va cheksizdir. Losevning fikricha, bu noaniq birlikni aniq narsaga olib keladigan kuchdir. “Son na birinchi tamoyil, ya’ni supermavjudlik, na ikkinchi, ya’ni mavjudlik, na super fikr, na ma’noning o‘zi. Bu ikkalasi o‘rtasidagi o‘rtacha qiymat, ya’ni superma’noning bitta ma’nosiga, shunchaki bitta narsaga o‘tishining ma’nosi” [2, C. 174].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot jarayonida sonlarning til va madaniyat tizimidagi o'zni ko'p qatlamli semantik hamda lingvokulturologik hodisa ekanligi aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, sonlar faqat miqdoriy tushunchani ifodalovchi grammatik birlik sifatida emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, diniy tasavvurlari va estetik qarashlarini mujassamlashtiruvchi ramziy kod vazifasini ham bajaradi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, ayrim sonlarning ramziy ma'nolari turli madaniyatlarda o'xshashlik kasb etadi. Masalan, "yetti" sonining muqaddaslik bilan bog'lanishi nafaqat turkiy xalqlar, balki Yevropa va Sharq madaniyatlarida ham uchraydi. Bu holat sonlarning universal madaniy kod sifatidagi xususiyatini tasdiqlaydi. Biroq ayrim sonlarning ma'nosi milliy mentalitet va tarixiy sharoit bilan bog'liq holda farqlanishi ham kuzatildi. Kontekstual tahlil shuni ko'rsatdiki, son komponentli frazeologizmlar nutqning ekspressivligini oshiradi, obrazlilikni kuchaytiradi va kommunikativ ta'sirni chuqurlashtiradi. Sonlar orqali mubolag'a, umumlashtirish yoki aniqlik kiritish kabi stilistik vositalar yuzaga chiqadi. Natijada sonlar til tizimida nafaqat nominativ, balki pragmatik va estetik funksiyani ham bajaradi.

Muhokama jarayonida sonlarning kognitiv model sifatidagi o'zni ham aniqlashtirildi. Inson tafakkurida vaqt (yetti kun, qirq kun), makon (yetti iqlim), ierarxiya va mukammallik tushunchalari sonlar orqali konseptuallashtiriladi. Bu esa sonlarning til va tafakkur o'rtasidagi vositachi birlik sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari sonlarning lingvokulturologik fenomen sifatida ko'p funksiyali tabiatga ega ekanligini tasdiqladi. Ular grammatik kategoriya sifatida shakllangan bo'lsa-da, madaniy kontekstda ramziy, estetik va konseptual yuklama kasb etadi. Shu bois sonlarni o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib berishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

XULOSA.

Shunday qilib, qadim zamonlardan beri son dunyoni, kosmosni anglash vositasi bo'lib xizmat qilayapti. Sonli qatorning dastlabki ikkita hadiga alohida o'rin beriladi. Biri etnik guruhning lingvistik ongida amalga oshirilgan bo'lib, asosiy tamoyil, mavjudlik va tafakkurning eng yuqori tamoyiliga xizmat qiladi, ikkinchisi esa paydo bo'layotgan ko'plikning kategorik asosi, narsalarning mosligi, bog'liqligi va qarama-qarshiligi ramzi bo'lib xizmat qiladi. Inson tasavvurida yo'nalish va tartibga ega bo'lgan sonlar yordamida insonga ma'lum bo'lgan makon tashkil etiladi. Natijada, kosmos bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiluvchi, bir-birining ustiga chiqadigan heterojen makonlar tizimi sifatida paydo bo'ladi. Sonni tushunishning eng muhim jihati shundaki, u alohida mavjudotlarni ularning sifat farqlaridan tashqarida birlashtirish va shu tariqa dunyoni tushunish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu tushunchaning kognitiv-falsafiy ahamiyati, uning dunyo lingvistik manzarasini shakllantirishdagi metodologik roli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 4. — Москва, 1991.

2. Лосев А. Ф. Бытие – имя – космос. – Москва, 1993.
3. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов. – Москва, 1996.
4. Руденко Д. И. Имя собственное в парадигмах философии языка. – Харьков, 1990.
5. Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – Т. 4. – Москва, 1984.
6. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – Москва, 2001.
7. Топоров В. Н. О числовых моделях в архаичных текстах // Структура текста. – Москва, 1980.
8. Pardayeva Sh. A. Xalq maqollarining tarbiyaviy va madaniy ahamiyati // International Journal of Scientific Researchers. – 2025. – Т. 12, № 1. – В. 89. – ISSN 3030-332X.